

УДК 95(477.51)"1943–1953"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-107-124

Є. М. Страшко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**Матеріально-побутові умови життя ніжинців
у контексті історії повсякдення (кін. 1943–1953 рр.)**

Автор робить спробу простежити причини акцентування уваги у пострадянській історіографії на повсякденному житті суспільства в цілому, соціальних груп чи окремих осіб. У статті обґрунтовано неспроможність ортодоксальної та застарілої методології повноцінно відтворити історію минулого без розкриття способу життя пересічних людей – їх праці та побуту, радощів і негараздів. У статті аналізуються характерні тенденції процесу відновлення та відбудови матеріальної сфери повсякденного життя ніжинців у перше повоєнне десятиліття, причини його кризового стану та гіпертрофованого ідеологічного контролю.

Ключові слова: повсякденна історія, матеріальна сфера, побут, житлове будівництво, карткова система, грошова реформа, кризовий стан, товарний дефіцит.

Перше повоєнне десятиліття стало переломним для історії кожної "маленької людини", яка хоча і перемогла у великій, світовій війні, але залишалась звичайним "гвинтиком" у злагоджено діючому механізмі сталінського управління державою Союзом Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Загроза Третьої світової війни підживлювалася пам'яттю недавньої війни і підтримувалася пропагандою, виправдовуючи труднощі і обмеження післявоєнного часу. Реалізація цих завдань здійснювалася за такими напрямками: насаджувалась стандартизована модель індивідуальної поведінки і цінностей, утверджувався бажаний образ думок радянської людини – працьовитість, оптимізм, пропагувалися готовність до самопожертви на заклик партії та комсомолу, героїзм.

Варто зазначити, що повоєнне десятиліття (1943–1953 рр.) – це один з найбільш складних і суперечливих періодів історії Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). Соціальне життя країни відрізнялося духовним підйомом населення, пов'язаним з перемогою у війні, оптимістичним очікуванням світлого майбутнього, кращого життя. Проте, з іншого боку, Друга світова війна загострила велику кількість соціально-побутових проблем, мате-

ріального забезпечення українського народу. Зазначена проблема, щоправда, у загальноукраїнському контексті, стала предметом дослідження у працях О. Удода [1], В. Даниленка [2], О. Ісайкіної [3], В. Кононенка [4], О. Коляструк [5], О. Тевікової [6], Н. Шліхти [7] та ін.

Україна з великими зусиллями переходила до мирного життя. Вціліли лише 19 % від довоєнної кількості промислових підприємств [8, с. 9]. За рішеннями обкомів і райкомів компартії у роки війни з метою створення ускладнень німецькій окупаційній владі нищилася колгоспна худоба, спалювалися комори зі збіжжям. У свою чергу нацисти знищили 4 млн 497 тис. мешканців УРСР, 2 млн 300 тис. вивезли для рабської праці до Німеччини. Тим українцям, що вижили, бракувало всього – харчів, одягу, предметів першої необхідності, зрештою, елементарного житла. Руїною і згирищем стали 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ [9, с. 293].

Ніжин, який було звільнено від німецько-фашистських загарбників 15 вересня 1943 р., зазнав відчутних матеріальних втрат: було зруйновано 5 шкіл, 3 аптеки, 3 міські бібліотеки, 18 торгових установ, зазнали пошкоджень низка медичних закладів. Загальна кількість мешканців міста на 1 листопада 1943 року складала лише 25,3 тис. осіб [10, с. 370]. Руйнувань та збитків було завдано низці організацій та підприємств міста. Так, наприклад, в результаті пошкоджень міський водопровід лише на 60 % забезпечував потреби ніжинців у воді; було повністю зруйновано завод спиртосоків, міську електростанцію та хлібозавод. Такі ж підприємства, як олійний завод, засолзавод, клінкерний та вазовий заводи, міськпромкомбінат, відділ держмлина, м'ясокомбінат, хоча не зазнали радикальних руйнувань, проте потребували капітального та середнього ремонтів [11, арк. В]. Натомість, коли минула ейфорія перемоги, люди залишилися один на один зі своїми проблемами, цілком житейськими, буденними, але від того не менш складними. Питаннями дня ставали: де дістати хліба? де знайти житло? у що одягнутися? Вирішення цих питань перетворювалося на боротьбу за виживання, у якій все інше відсувається на другий план.

Саме у таких умовах повоєнного десятиліття формувались повсякденні практики поведінки кожного з громадян м. Ніжина, які стали суспільною жертвою вже у мирний час.

Після звільнення у місті було розпочато певні відбудовчі процеси. Виконавчий комітет Ніжинської міської Ради депутатів трудящих затвердив Постанову від 1 жовтня 1943 р. "Про очищення всіх господарських руйнувань та приведення в порядок будівель". Дана постанова регламентувала повсякденне життя ніжинців на найближ-

чий час, оскільки вона зобов'язувала робітників усіх підприємств, установ і населення м. Ніжина до 18 жовтня 1943 р. прибрати та розчистити вулиці, будівлі міста. При цьому всі працездатні ніжинці та мешканці околиць віком від 16 до 60 років мобілізувались на виконання очисних робіт і повинні були обов'язково з'явитися за викликом Відділу міського комунального господарства. Ті, хто ухилився від роботи без належної причини, притягувались до відповідальності згідно з законом військового часу [12, арк. 4]. Також для організації населення на відновлювальні роботи влаштовувались недільники, яких з вересня 1943 р. до лютого 1945 р. було проведено 18 [13, с. 370].

У 1944 р. V сесією Ніжинської міської Ради депутатів трудящих було затверджено план на подальшу відбудову міста. Перш за все, у ньому проголошувався курс на відновлення Поштової станції, відділень телеграфу, телефонного та радіовузлів, кінотеатру, низки електростанцій, водогону, Ніжинського возового заводу, міськомбінату. Депутати, за головуванням Ф. П. Герасименка, затвердили бюджет міста на 1944 рік, який становив 4 млн 334 тис. 200 крб [14].

Відповідно до економічної політики сталінського керівництва на-самперед прискореними темпами відбувалось відновлення промислових потужностей міста. Особливу роль у даному процесі відігравали новостворені артілі, в яких основну кількість робітників складали колишні військовослужбовці. Восени 1944 р. було повністю відбудовано хлібозавод, механічний завод; відновили свою роботу Ніжинський засолзавод та Ніжинський клінкерний завод. У 1945 році Ніжин зайняв перше місце серед міст області з виконання відбудовчого плану, а підприємства міста випустили продукції на 12 млн крб, збільшивши показники 1944 р. на 41,5 %. [15, с. 371]. Загалом, відновлення промислових підприємств відбувалося доволі швидкими темпами, адже в 1946 р. було затверджено план четвертої п'ятирічки на 1946–1950 рр. Саме такі прискорені темпи відбудови і були визначальним фактором якості життєвого рівня кожного ніжинця.

Однією з основних повоєнних соціальних проблем була гостра нестача житла та нормальних комунікацій. За роки окупації міста Ніжина німецькими військами було повністю зруйновано 75 будинків загальною площею 9400 м кв., зазнали пошкоджень та потребували капітального ремонту 225 будинків загальною площею 29 тис. 333 м кв. Було зруйновано шляхового господарства 10 тис. м кв., в тому числі мостів 870 м кв. Ніжинським міськвиконкомом було затверджено витрати на капітально-відбудовчі роботи по житловому фонду на 1944 р. – 2 млн 446 тис. 524 крб. Дані кошти розподілялись і на загальний благоустрій міста [16, арк. 22].

Для виконання ремонтних робіт запроваджувалися плани на відбудову. Станом на 1 серпня 1946 р. потрібно було побудувати по місту та району 96 житлових, 27 виробничих, 5 культурних будівель та виконати план з вироблення 583 тис. шт. сирцю цегли. Крім того, у Ніжинському районі було розпочато будівництво 124 житлових, 18 виробничих, 5 культурних будівель. З бюджету міста у липні 1946 р. вже було виділено лише 522 тис. крб на благоустрій міста, з них 176 тис. – на ремонтні роботи. Передбачалось, що до 1 жовтня повинно бути відремонтовано 1 тис. 170 м кв. житлової площі [17].

Проте проголошені плани не були виконані повністю. Причинами їх невиконання були: недостатнє фінансування, недбале ставлення робітників до поставлених для них завдань, що пояснюється перш за все відсутністю ентузіазму, та матеріальних заохочень з боку радянської влади; брак будівельних матеріалів. Загалом, плани на відбудову, які встановлювались, були завищеними, відірваними від реальної ситуації, що складалась в країні. Не допомагали й заклики преси: "Посилити темпи будівництва та ремонту!" Лише з червня 1948 р. ситуація почала змінюватись на краще, було відремонтовано 9 житлових будинків, 7 – побілено [18].

Натомість самі по собі ремонтні роботи не могли поліпшити рівень побутових умов життя громадян міста. Так, за спогадами В. Й. Томека, який разом із родиною проживав у багатоквартирному будинку в районі залізничного вокзалу, житлові умови були жахливими. У будинку, де мешкала його родина, було 3 кімнати по 20 кв. м кожна. У кожній з кімнат проживала сім'я. Комунальних зручностей не було ніяких, туалет і вода з колонки були на вулиці. Спільною для всіх сімей була одна кухня.

Додамо, що значної уваги радянського уряду потребував розвиток індивідуального житлового будівництва. Так, Раднаркомом СРСР було виділено 2 млн 200 тис. крб на індивідуальне житлове будівництво, крім того, Держбанком почали виділятися кошти у формі позики на будівництво у розмірі до 10 тис. крб терміном на 7 років. Також було передбачено низку пільг. Наприклад, на тих, хто почав забудову у 1944–1947 рр., не поширювалось оподаткування землі, на якій проводилась забудова; також для інвалідів війни ліс на забудову виділявся безкоштовно. Даний напрям допомоги продовжувався в 40-х – на поч. 50-х рр. [19]. За даними преси, тільки у 1950 р. містяни Ніжина і робітники прилеглих селищ збудували для себе понад 3 млн м кв. житлової площі [20]. Враховуючи те, що загальна кількість населення міста без прилеглих селищ на 1950 р. складала близько 40 тис. осіб, то цифра у 3 млн м кв., напевно,

виглядає суттєво завищеною [21, с. 372]. Наведений факт є яскравим прикладом фальсифікації даних, що їх подавала місцева преса.

Одним з найважливіших факторів, що визначають повсякденне життя людини, є забезпечення її продуктами харчування. У післявоєнні роки в Радянській Україні спостерігалось різке зниження рівня споживання продуктів, через їх значну нестачу, що особливо стало відчутним у кінці 1946 р. 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили Постанову "Про економію витрачання хліба в країні", за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, зняти у містах і робітничих селищах з пайкового забезпечення хлібом частину непрацюючих дорослих і урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками. Починаючи з 1 листопада 1946 р., в Україні при випіканні хліба до житнього або пшеничного борошна домішували 40 % вівсяного, ячного та кукурудзяного [22].

Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були зменшені. Загальний результат цієї сталінської політики – майже 1 млн осіб не пережили найтяжчу зиму 1946–1947 рр. і померли від голоду [22, с. 60].

Хоча у Ніжині офіційно не було зафіксовано випадків голодної смерті чи дистрофії, про наявну продовольчу кризу дають право говорити низка фактів. Зокрема, важливим чинником низького життєвого рівня населення були численні крадіжки. Саме у період продовольчої кризи та голоду в Україні 1946–1947 рр., згідно з опрацьованими джерельними матеріалами, у Ніжині збільшується кількість заяв від постраждалих, в яких йдеться про викрадення у них хлібних карток, за якими й видавався хліб. Викрадали картки, в основному, на місцевому колгоспному ринку, в громадському транспорті. Наприклад, у мешканки м. Ніжина П. було викрадено на колгоспному ринку 3 невикористані хлібні картки, 2 робочі та 1 учнівська. Схожа ситуація сталась і на станції Ніжин – залізничному вокзалі, де в громадянина Н. було викрадено хлібні картки – одна 500 г, інша 300 г, дві – 400 г. Влада почасти з розумінням ставилась до таких випадків девіантної поведінки населення, тому при поданні заяви до міліції Виконком миськради на прохання громадян поновлював втрачені картки [23, арк. 120].

Аналізуючи архівні джерельні матеріали та спеціальну історичну літературу з даної проблеми, свідчення очевидців, можна стверджувати, що у м. Ніжині наявна значна продовольча криза, однак за рахунок отримання на підприємствах та в організаціях міста продо-

вольчих карток, родини з невеликих земельних наділів мешканці міста мали змогу хоча б частково задовольнити свої найнеобхідніші харчові потреби.

Довгоочікуване скасування карткової системи на продукти харчування, хліб та промислові товари було задеклароване Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі і промислові товари" від 14 грудня 1947 р. Того ж дня 1947 р. увечері її текст передали по радіо, а наступного дня – опубліковано у центральній та місцевій пресі. Відтепер держава зняла з себе безпосередню відповідальність, яка тривала понад 6 років, за постачання населення товарами [24]. У даному документі декларувалося: "По-перше. Продаж продовольчих та промислових товарів буде проводитись шляхом відкритої торгівлі без карток. По-друге. Впроваджуються єдині роздрібні ціни замість наявних комерційних та пайкових цін. По-третє. Єдині ціни на хліб та крупу встановлюються на більш низькому рівні, ніж нинішні ціни, причому пайкові ціни на хліб знижуються у середньому на 12 %, на крупу – на 10 %, а порівняно з нинішніми комерційними цінами знижуються більш як у 2,5 рази. По-четверте. Єдині ціни на інші продовольчі товари в основному зберігаються на рівні діючих пайкових цін. По-п'яте. Єдині ціни на промислові товари встановлюються на дещо підвищеному рівні порівняно з низькими пайковими цінами, а порівняно з комерційними цінами знижуються у середньому більш як у 3 рази..." У Ніжині діяло 11 пунктів обміну, які працювали з 9 год ранку до 5 год 30 хв вечора [25]. Обмін грошей повною мірою не був проведений з урахуванням всіх поставлених завдань, оскільки деяка частина населення не мала змоги дістатись до пунктів обміну. Більшість просто боялась того, що в результаті обміну їм доведеться пред'явити великі суми власних заощаджень, а це, зрозуміло, викликало б зацікавленість органів міліції та міськпарткому. Не аналізуючи далі зміст постанови, зазначимо лише одне – вона була, справді, вкрай необхідна й очікувана громадянами. Але це не означало, що скасування карткової системи та грошової реформи остаточно вирішило питання забезпечення населення усім необхідним у повоєнний період. До того ж обмін грошей 1947 р., коли частина громадян знецінила свої заощадження, посіяв недовіру серед населення до грошових реформ загалом.

Своєрідне та не абияке місце у повсякденному "виживанні" населення також займали: міський базар, передсвяткові ярмарки, заклади громадського харчування, магазини. Базар і ярмарки – це ознаки життєвої динаміки, а місця громадського харчування – чайні,

кафе, буфети, столові – збирали людей різних верств та інтересів, що прагнули не лише задовольнити свої харчові потреби, а й культурно відпочити.

Місцевий базар був місцем, де можна було придбати продукти харчування та деякі речі побуту, здебільшого виготовлені кустарним шляхом. На ринку, в основному, ніжинці купували овочі, фрукти, м'ясо, молоко та молочні продукти. Однак завжди існувала небезпека того, що товар виявиться незадовільної якості, особливо це стосується м'ясних та молочних продуктів. Більшість продуктів мали проходити санітарну перевірку, але вже з перших місяців після звільнення Ніжина від німецько-фашистських загарбників дані перевірки проводились нерегулярно. Це призводило до того, що місцями продажу продукції ставала не територія ринку, а вулиця Базарна та прилеглі до неї території. Ситуація у перші повоєнні місяці настільки загострилась, що міськвиконком видав розпорядження, згідно з яким на ринку нагляд за нелегальними та не перевіреними санітарною службою товарами мала проводити також міліція [26, арк. 1–2]. Незадовільним залишався й рівень санітарних норм на території базару: бруд, нечистоти, сміття, завжди були ворогом дирекції ринку, на адресу якої постійно направлялись звинувачення у неякісній роботі, оскільки вона не могла організувати роботи з прибирання території ринку, не вистачало прибиральників та й самі місця для торгівлі не були належним чином обладнані. Ринок працював з 7.00 до 18.00. Цього часу було вдосталь для того, щоб придбати необхідні товари [68]. Торгівлею на ринку займались переважно колгоспники з приміських сіл і району, хоча й мешканці Ніжина теж реалізовували власну продукцію. Зокрема, надлишковий продукт можна було одержати з власних присадибних ділянок, які надавались кожному бажуючому.

Перерозподіл земельних угідь було проведено ще у 1944 р., коли, згідно з постановою виконкому міської Ради депутатів трудящих "Про виділення земельних наділів під індивідуальні городи", кожен бажуючий міг отримати відповідну ділянку землі. Передбачалось виділення 285 га на облаштування городів з міського земельного фонду. Встановлювались певні обмеження, згідно з якими не більше 0,15 га та не менше 0,05 га надавалось кожному члену сім'ї для обробітку [27, арк. 24]. Але земельні наділи не завжди надавались тим, хто цього бажав, насамперед це стосується підприємств та організацій міста, яких зобов'язували обробляти виділені ділянки. Так, "Маслозаводу № 14" для ведення допоміжного господарства було виділено 15 га земельних угідь, працівникам вокзалу ст. Ніжин –

7 га, засолзаводу – 25 га, підприємствам Чернігівторгу – 34 га, навіть, Будинку інвалідів та дитбудинку – по 7 га відповідно [28, арк. 80]. Пояснюється це тим, що більшість невеликих провінційних міст, як Ніжин, мали аграрно-індустріальний тип розвитку. В таких містах населення звикло працювати на землі, мати власні невеликі господарства, а радянська влада, користуючись цим, намагалась організувати у власні резерви додаткові поставки продовольства.

Ніжинці, які прагнули заробити додаткові кошти легальним підприємницьким шляхом, офіційно торгувати на ринку та надавати послуги, мали зареєструватися у фінансовому відділі міськвиконкому. Плата за місце торгівлі була високою – за одне місце, зайняте лотками з продуктами, – 120 крб на місяць, за місце чистильника взуття з торгівлею – 40 крб та за відкриття місця під фотопослуги – теж 40 крб за місяць роботи. Приміром, високою також була орендна плата місця під кіоски-ларки: за 1 м кв. – 12 крб, за фотопавільйон – 8 крб 50 коп за 1 м кв. за місяць роботи [29, арк. 371]. Тому й не викликає подиву, що більшість торгових одиниць, в яких товарообіг був значним, знаходились під монополією держави. Щоб процес нагромадження коштів у населення залишався під контролем держави, систематично проводились податкові обліки, які знаходились в юрисдикції міського фінансового відділу виконкому депутатів трудящих [30, арк. 390].

До протизаконних засобів підробітку, або "нетрудових доходів", окрім несплати податку за місце торгівлі, можна віднести також більш серйозні злочини – самогоноваріння та спекуляцію. Виконкомом Ніжинської міської ради депутатів трудящих було видано постанову від 2.12.1943 р. "Про заборону самогоноваріння та його продаж", в якій заборонявся продаж та виготовлення самогону, встановлювався штраф у розмірі 100 крб, кримінальна відповідальність або примусові роботи строком 1 місяць, залежно від тяжкості злочину. Прикладом є лист-скарга до редакції газети "Радянський Ніжин" мешканки м. Ніжин Г. Тітенко, в якому зазначалось: "В цьому році колгоспники стали вивозити більше продуктів на базар, ніж у минулому. Але поряд з колгоспною торгівлею на базарі ще й досі орудують спекулятивні елементи. Вони продають за підвищеними цінами сірники, гас, голки, мило, соду, галоші та інші товари. Хоча недавно виконком міської Ради депутатів трудящих у своїй постанові заборонив торгівлю товарами, які куплені в магазині" [31]. І все ж населення свідомо йшло на ризик, прагнучи покращити своє матеріальне становище. Адже спекуляція була закономірним супутником радянської економіки, в якій панував дефіцит на товари широкого вжитку.

На шляху до стабілізації ситуації в суспільстві радянське керівництво мусило приймати постанови, які, як гадалось, мали запобігти перевитратам у сфері торгівлі. Постанова Ради Міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. "Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки", що встановила граничні норми продажу одній особі: хліб печений – 2 кг; крупа, макарони – 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти – 1 кг; ковбасні вироби і копченості – 0,5 кг; сметана – 0,5 кг; молоко – 1 л; цукор – 0,5 кг; бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи – шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 брусок; мило туалетне – 1 брусок; сірники – 2 кор.; керосин – 2 л тощо. Проте середня заробітна плата робітника чи службовця не зросла і становила від 350–500 крб. Вказані норми поширювалися і на кооперативну торгівлю у сільській місцевості. Більша частина цих норм діяла протягом десятиліття і була скасована тільки наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 р. [32, с. 317].

І все ж, незважаючи на жорстко нормоване постачання населення продуктами першої необхідності, за 1946–1950 рр. кількість продовольчих магазинів у Ніжині поступово зросла до 87. Наприклад, було відкрито нові магазини по вул. Червоні партизани, на Базарній площі – двоповерховий магазин та низка інших. На 1950 р. міський товарообіг досяг 60 млн крб. У державних магазинах населення купувало переважно хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, на базарі – картоплю та інші овочі, фрукти, молоко, яйця. У міських крамницях, окрім харчів, можна було купити також і промислові товари та парфумерію. Створювались магазини також при артілях міста. Наприклад, при артілі "Стахановець" було реалізовано продукції на 45 тис. крб, причому на 40 тис. крб реалізував Ніжинторг [33, с. 521].

Завдяки аналізу статистичних даних ми маємо змогу простежити динаміку зміни цін продовольчого кошику у досліджуваній період, наприклад, згідно зі встановленими цінами на друге півріччя 1940 р., "Макарони звичайні із пшеничної муки I сорту" коштували 3 крб 50 коп за 1 кг, а вже станом на 1 квітня 1953 р. їх ціна зросла до 4 крб 30 коп; "Лящ заморожений великий" у 1940 р. коштував 4 крб 80 коп, в 1953 р. ціна зросла майже удвічі і становила 7 крб 20 коп; найбільше динаміка зміни цін вплинула на солодоші: так, "Монпансьє льодяникове необгорнуте вищого сорту" у 1940 р. коштувало 5 крб 60 коп за 1 кг, а в 1953 р. – 11 крб 20 коп. Високою залишалась ціна на "Чай чорний байховий грузинський I сорту" 1940 р. – 80 крб за 1 кг, а в 1953 р. – 84 крб. Натомість, деякі товари з часом навіть здешевшали. Так, "Сосиски руські" на друге півріччя

1940 р. коштували 15 крб за 1 кг, а станом на 1 квітня 1953 р. ціна на них знизилась до 13 крб 30 коп [34, с. 103].

Загалом, з моменту скасування карткової системи 16 грудня 1947 р. до 1 квітня 1953 р. ціни змінювалися 6 разів [35, с. 123].

Зазначимо, що цінова політика в умовах неринкової економіки була потужним важелем у руках держави, що дозволяла не тільки вирішувати суто економічні проблеми (наприклад, регулювати попит і пропозицію на товари), а й маніпулювати громадською думкою. Сталінські зниження цін пережили свій час, їх ідеологічний вплив на сучасників виявився настільки глибоким, що до цього часу значна частина людей старшого покоління посилається на ці зниження як на головний аргумент турботи Сталіна про благо народу.

Коротко зупинимося на питанні якості продукції, що реалізовувалась у мережі магазинів Ніжинторгу. Насамперед, виділимо стратегічно важливий продукт для населення – хліб. Хліб у місті був поганої якості, і така ситуація залишалась незмінною протягом всього досліджуваного періоду. З 1944 р. до хліба почали додавати домішки картоплі, кількісне співвідношення яких мало відповідати категорії населення, якій воно відпускатись. Наприклад, такій категорії населення, як робітники, інваліди війни, сім'ї військовослужбовців, службовці, співвідношення борошна і картоплі становило 75/25 %; категорії населення утриманців – 50/50 % [36, арк. 27]. У скарзі на якість хліба, датованій 1949 р., зазначалося, що хлібокомбінат зовсім не випускає білого вагового хліба, який необхідний лікарням, дитячим садкам та яслам [37, арк. 81]. Підтвердженням цілеспрямованого зниження якості хліба та хлібопродуктів було розпорядження міськвиконкому "Про розпорядження фондів муки для хлібозабезпечення на першу половину листопада 1951 р.", згідно з якою із 83 т, що виділялись хлібокомбінату – 61,1 т житнього борошна, а борошна вищого ґатунку – лише 1,1 т, решта від загальної маси – це борошно першого і другого ґатунку, житня висівка тощо [38, арк. 38]. Але якість хліба не завжди залежала від розпоряджень "згори". Вона нерідко була наслідком халатності самих працівників хлібокомбінату. Траплялись випадки, коли у хліб потрапляли сторонні предмети. Наприклад, у 1948 р. у булочці була виявлена 5-грамова гиря, в інших хлібопродуктах – шматок паклі, щетина зі щітки, шматок дерева завдовжки 8 мм, а в 1949 р. – навіть 10 см мотузки [39, арк. 81]. Як бачимо, якість продукції залежала від багатьох чинників, які взаємопов'язані між собою. Міські служби мали робити все, щоб покращити якість товарів, однак у їх роботі завжди були недоопрацювання: недостатній контроль з боку адміністрації комбінату за

технологічним процесом при виробництві хлібопродуктів, невиконання працівниками своїх виробничих обов'язків та недотримання санітарних норм.

Як свідчать архівні матеріали, досить часто у місті організовувались передсвяткові ярмарки, на яких, звичайно, вибір товарів був кращим та й ціни не таким високими. Загалом, ярмарки організовувались перед великими державними святами. Так, 25 квітня 1946 р. було проведено Першотравневий ярмарок, загальний товарообіг якого склав 1 млн крб. На ярмарки велику кількість продукції привозили для реалізації мешканці навколишніх колгоспів. Також влаштовувались передшкільні ярмарки, де продавалось шкільне приладдя, одяг. Але їх торгівля обмежувалась тими товарними податками, які накладались на продукцію та на місце для торгівлі. Існували випадки, коли адміністрація ринку підвищувала податкові збори без належного для цього дозволу [40].

Особливу роль у харчовому забезпеченні населення займало громадське харчування. Мережа громадського харчування після війни відновлювалась надто повільно і мало сприяла покращенню побуту населення. На 1 січня 1941 р. в УРСР налічувалося 6 тис. 626 їдалень, 7 тис. 39 буфетів та закусочних. На 1 січня 1946 р. було відбудовано 8 тис. 867 одиниць (65 % повоєнного рівня), у тому числі 6 тис. 109 їдалень (92,2 %), 2 тис. 758 буфетів та закусочних (39,2 %). Станом на травень 1946 р. в республіці працювали 98 ресторанів, 377 комерційних чайних [41, с. 318].

У Ніжині, станом на 1950 р., працювало 29 закладів громадського харчування, з них чайних – 4, закусочних – 9, столових – 7, буфетів – 10, лоткової розносної торгівлі – 2, ларків – 7 [42, арк. 14]. Так, у місті відкрилась нова їдальня по вулиці Гербелівській № 5 для студентів медичної школи та сільськогосподарського технікуму, готували там 2 рази на день. Того ж року на свято 9 травня почала працювати нова чайна по вулиці Гоголівській. У ній побувала велика кількість відвідувачів; вже за 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб, щодня її відвідувало понад 3 тис. осіб. Родзинкою цієї чайної було те, що тут завжди грав джаз, про це населення інформувала місцева преса [43].

Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалося й надалі, хоча кількість їх не відповідала якості. Замість подяк від громадян почали надходити скарги. В основному вони стосувалися незадовільного обслуговування клієнтів, одноманітного меню, обважування та низької якості продукції, неорганізованості роботи загалом. Прикладом є звіт про роботу шкільних буфетів і буфетів

технікумів, де навіть не пропонувався чай, скарги на дуже низький рівень асортименту товарів, малу кількість хлібобулочних виробів, у буфетах не реалізовувалась молочнокисла продукція, а сама продукція закуплялась не на підприємствах міста, а на колгоспному ринку [44, арк. 188]. Крім того, хоча радянська преса запевняла ніжинців, що громадське харчування приносить величезні прибутки державі, але насправді станом на перший квартал 1947 р. прибутки в чайних впали на 40 %, якщо порівнювати їх із 1946 р.

У повоєнний час досить гостро стояла проблема із забезпеченням населення товарами легкої промисловості – одягом, тканиною, меблями та іншими непродовольчими товарами. Як виявилось, забезпечення одягом стало не менш складним завданням, ніж забезпечення житлом. Нерідко за нестачі одягу навіть перешивалися військові шинелі. Частіше купували не готовий одяг, а тканину, з якої одяг шили самі або на замовлення.

Тканинами, які користувалися попитом, були сатин, бавовна, шерсть, крепдешин, крепсатин, маркізет, штапель, кашемір. Багато людей перешивали на цивільний одяг військові шинелі. Загалом, форми одягу залишалися традиційними: жіночі сукні, блузки, спідниці, сарафани, чоловічі сорочки, брюки, костюми. Зимовий одяг включав пальта, тельняшки, бушлати ("москвички"), фуфайки, шуби, цигейки "під мутон". Серед головних уборів розповсюдженими були кашкети, шапки-вушанки, хустки, капелюшки (фетрові або з панбархату), берети; а серед взуття – гумові, хромові чоботи, черевики на шнурках, туфлі, валянки, галоші та бурки [45, с. 325].

Випущений 7 липня 1945 р. перший номер Всесоюзного журналу "Журнал мод", зважаючи на недоступність одягу, виглядав як насмішка, але більшою мірою як популізм. Його відстороненість від реалій післявоєнного повсякдення засвідчував загальний тираж – 10 тис. примірників, зважаючи на багатомільйонну читацьку аудиторію СРСР, а також той факт, що навіть тираж районної газети "Радянський Ніжин" складав 3 тис. примірників. "Непідйомною" була і ціна журналу – 75 крб, що складало майже половину заробітної плати рядового робітника. "Журнал мод" мав за мету виховати смак до гарного одягу, культурних речей і також продемонструвати методи найбільш економного і раціонального використання тканин, пряжі та хутра. Але, звісно, потрібно враховувати, що даний журнал мав більше галузевий характер, розраховувався не на масового читача, був пропагандистським засобом в умовах тотального дефіциту.

Однією з показових ознак матеріального добробуту населення міста у повсякденному житті є наявність особистого транспортного

засобу. Мати власний автомобіль або мотоцикл у післявоєнний час було практично неможливо, що пояснювалося як занадто високою ціною на автомобілі чи інші моторні транспортні засоби, так і їхньою відсутністю на ринку товарів. У такому провінційному місті, як Ніжин, у повоєнний період найбільш розповсюдженим видом транспорту залишались велосипеди, мотоцикли, воли, коні, корови та лише поодинокі автомашини, здебільшого вантажні, зрідка – легкові. Першочергово була проведена реєстрація та техогляд автотранспорту ніжинців, що був у власності держави. Згідно з виконаними діями у місті станом на 1 січня 1945 р. було 22 автомашини, з яких 16 – на ходу, а це лише 72 % від загальної кількості. Підприємствам було оголошено догани за те, що вони не проводять своєчасного ремонту автомобілів [46, арк. 204]. Встановлювався також податок з транспорту: на авто – 16 крб, мотоцикли – 7, велосипеди – 7, на коней – 150 та на волів – 30 крб. Щорічно мав проводитись техогляд транспорту [47, арк. 16].

Рух транспорту регламентувався: наприклад, було видано Постанову "Про заборону руху всіх видів транспорту (авто і мотоциклів, тракторів) по вул. Гоголя" від 5 серпня 1944 р. Отримати дозвіл на проїзд можна було тільки у Ніжинському відділі НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ). У 1950 р. було оголошено про обов'язкову реєстрацію велосипедів та встановлювались правила руху. Всі громадяни міста Ніжин, підприємства та організації, які мали у власності велосипеди, повинні були зареєструвати їх у комунальному відділі міськвиконкому. При реєстрації на кожен велосипед видавався спеціальний номер, рух по місту без даного номера було заборонено. Не дозволявся також рух велосипедом по тротуарах, площі Франка, алеях, скверах, бульварах і садах; у вказаних місцях можна було тільки вести поруч біля себе велосипед. Для порушників закону встановлювався штраф у розмірі 100 крб чи 15 діб трудових робіт [48, арк. 46]. Регламентація транспортної системи міста була стратегічно важливим аспектом функціонування всіх суб'єктів господарчої діяльності, тому їй і відводилось чільне місце при вирішенні основних проблем матеріального забезпечення.

Період повоєнної відбудови народного господарства яскраво продемонстрував ставлення радянської влади до потреб пересічного громадянина держави. Перед ніжинцями постало надскладне завдання з відновлення промислового потенціалу краю, адже Ніжин був одним із найважливіших центрів господарчого та промислового життя Чернігівщини. Цифри говорять самі за себе: станом на 1950 р. у місті вже діяло 1 підприємство загальносоюзного значення, 9 – респу-

бліканського, 6 – обласного та 17 – місцевого [49, арк. 2]. Тому й не дивно, що уряд не надавав матеріальній сфері повсякденного життя громадян чільне місце у відбудовчих процесах, їй відводилась другорядна, дотична роль. Тому відновлення житлового фонду міста, урегулювання економічних процесів у місті відбувалось повільно. Значна провина у затягуванні відбудовчих процесів залежала від місцевого керівництва, що неналежним чином виконувало свої посадові обов'язки.

Намагання тоталітарної влади оптимізувати продовольче питання шляхом реорганізації карткової системи розподілу продуктів, товарів та послуг, проведення грошової реформи, з притаманними їй адміністративно-командними методами, вело в цілому до погіршення ситуації. Натомість результат – дефіцит на товари широкого вжитку, тоді як мережа магазинів, кількість місць громадського харчування у місті збільшувалась.

Матеріальне забезпечення повсякденного життя ніжинців у перше повоєнне десятиліття перебувало у кризовому стані. Навіть ті заходи, що їх впроваджувало радянське керівництво, не допомогли підвищити життєвий рівень громадян. Після війни населенню доводилось фактично "виживати". Ситуацію можливо було вирішити лише шляхом переорієнтації фінансування матеріальної сфери життя кожного громадянина із залишкового принципу на пріоритетний напрямок державної політики.

Література

1. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. Черкаси, 2002. № 3.
2. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 3–16.
3. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
4. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2004. 196 с.
5. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 120 с.
6. Тевікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.). *Український історичний збірник*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 244–252.
7. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-ге вид. Харків: Акта, 2015.

8. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в 2-й половині ХХ ст. (1925–2000 рр.). Київ: Інститут історії НАН України, 2003. 250 с.
9. Петренко Л. Ніжин із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. Ніжин, 2008. 412 с.
10. Там само.
11. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). Ф. Р-5293. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.
12. Там само. Спр. 3.
13. Петренко Л. Вказана праця.
14. Олійник В. V сесія Ніжинської міської Ради. *Радянський Ніжин*. 1944. 27 квітня.
15. Петренко Л. Вказана праця.
16. ВДАЧОН. Оп. 2. Спр. 16.
17. Слоніцький Г. Виконати плани будівничих робіт. *Радянський Ніжин*. 1946. 18 липня.
18. Максимова О. Посилити темпи будівництва та ремонту. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
19. Покошевич Ю. Державна допомога індивідуальному житловому будівництву. *Радянський Ніжин*. 1944. 25 листопада.
20. Майборода Г. Спорудження індивідуального житла. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
21. Петренко Л. Вказана праця.
22. Ковпак Л. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина. Київ, 2008. Вип. 13. С. 57–64.
23. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 85.
24. Гальченко С. І. Скасування карткової системи в повосенній Україні. Тернопіль, 2002. Вип. 2.
25. Грошова реформа. *Радянський Ніжин*. 1947. 16 грудня.
26. ВДАЧОН. Оп. 2. Спр. 11.
27. Там само. Оп. 1. Спр. 16.
28. Там само. Оп. 1. Спр. 43.
29. Там само. Спр. 101.
30. Там само.
31. Чому не борються зі спекулянтами. *Радянський Ніжин*. 1948. 13 лютого.
32. Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
33. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ, 1990. 1005 с.
34. Советская жизнь. 1945–1953 / сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева и др. Москва, 2003. 720 с.
35. Там само.
36. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 16.
37. Там само. Оп. 1. Спр. 147.
38. Там само. Оп. 1. Спр. 258.
39. Там само. Оп. 1. Спр. 147.
40. Бугай К. Першотравневий ярмарок. *Радянський Ніжин*. 1946. 26 квітня.

41. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
42. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 215.
43. Опанасенко М. Громадське харчування. *Радянський Ніжин*. 1946. 17 травня.
44. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 181.
45. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
46. ВДАЧОН. Оп. 7. Спр. 28.
47. Там само. Оп. 2. Спр. 16.
48. Там само. Оп. 1. Спр. 179.
49. Там само. Оп. 1. Спр. 215.

References

1. Udod O.A. Istoriiia povsiakdennosti yak metodolohichna problema // Doba. – Cherkasy. – 2002. № 3.
2. Danylenko V. Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945–1953 rr.) // Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. K., 2005. Vyp. 9. s. 3–16.
3. Isaikina O. pobut miskoho naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945– 1955 rr.) / Istoriiia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. – Pereiaslav – Khmelnytskyi, 2010. 246 s.
4. Kononenko V. V. Suspilno – politychni nastroi ta moralnyi stan naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1953 rr.) Dys. Kand. ist. nauk: 07.00.01. – Vinnytsia, 2004. – 196 s.
5. Koliastruk O. Istoriiia povsiakdennosti yak ob'iekt istorychnoho doslidzhennia: istoriohrafichnyi i metodolohichni aspekty. Kharkiv. 2008. 120 s.
6. Tevikova O. Materialno – pobutovi umovy zhyttia ukrainsiv u konteksti doslidzhennia povsiakdennosti (1953 – 1964 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. Vyp. 12. – K., 2009. – s. 244 – 252.
7. Shlikhta N. Istoriiia radianskoho suspilstva: Kurs lektsii. – 2-he vyd.- Kharkiv: "Akta", 2015.
8. Kovpak L. Sotsialno – pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v 2-i podlovyini KhKh st. (1925–2000 rr.) K., Instytut istorii NAN Ukrainy. 2003. 250 s.
9. Petrenko L. Nizhyn iz hlybyny vikiv... Materialy z kraieznavstva Nizhyna. Nizhyn, 2008. 412 s.
10. Tam samo.
11. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v misti Nizhyni (dali - VDACHON), f. R – 5293, op.1, spr. 14, ark. 8.
12. Tam samo, spr. 3.
13. Petrenko L. Vkazana pratsia.
14. Oliinyk V. V sesiia Nizhynskoi miskoi Rady // Radianskyi Nizhyn. – 1944. – 27 kvitnia.
15. Petrenko L. Vkazana pratsia.
16. VDACHON, op. 2, spr. 16.

17. Slonitskyi H. Vykonyty plany budivnychkykh robit // *Radianskyi Nizhyn*-1946. – 18 lytnia.
18. Maksymova O. Posylyty tempy budivnytstva ta remontu // *Radianskyi Nizhyn*. – 1951. – 2 bereznia.
19. Pokoshevykh Yu. Derzhavna dopomoha individualnomu zhytlivomu budivnytstvu // *Radianskyi Nizhyn*. – 1944. – 25 lystopada.
20. Maiboroda H. Sporudzheniia individualnoho zhytla // *Radianskyi Nizhyn*. – 1951. – 2 bereznia.
21. Petrenko L. Vkazana pratsia.
22. Kovpak L. Holod 1946 – 1947 rr. v Ukraini: vlada i liudyna. – Vyp. 13. – K., 2008. – s. 57–64.
23. VDACHON, op.1, spr.85.
24. Halchenko S.I. Skasuvannia kartkovoï systemy v povoiennii Ukraini. – Vyp. 2. – Ternopil, 2002.
25. Hroshova reforma // *Radianskyi Nizhyn*. – 1947. – 16 hrudnia.
26. VDACHON, op. 2, spr.11.
27. Tam samo, op.1, spr.16.
28. Tam samo, op. 1, spr.43.
29. Tam samo, spr. 101.
30. Tam samo.
31. Chomu ne boriutsia zi spekuliantamy // *Radianskyi Nizhyn*. – 1948. – 13 liutoho.
32. Povoïenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
33. Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk. – K., 1990. – 1005 s.
34. Sovetskaïa zhyzn. 1945 – 1953 / Sost. E.Iu. Zubkova, L.P. Kosheleva y dr. . Moskva., 2003. – 720 s.
35. Tam samo.
36. VDACHON, op. 1, spr. 16.
37. Tam samo, op. 1, spr. 147.
38. Tam samo, op.1., spr. 258.
39. Tam samo, op.1, spr. 147.
40. Buhai K. Pershotravnevyyi yamarok. *Radianskyi Nizhyn*. 1946. 26 kvitnia.
41. Povoïenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
42. VDACHON, op. 1, spr. 215.
43. Opanasenko M. Hromadske kharchuvannia // *Radianskyi Nizhyn*. – 1946. – 17 travnia.
44. VDACHON, op. 1, spr. 181.
45. Povoïenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
46. VDACHON, op. 7, spr. 28.
47. Tam samo, op. 2, spr. 16.
48. Tam samo, op. 1, spr. 179.
49. Tam samo, op. 1, spr. 215.

Е. М. Страшко

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Материально-бытовые условия жизни нежинцев в контексте истории повседневности (кон. 1943–1953 гг.)

Автор осуществил попытку выяснить причины акцентирования внимания в пост-советской историографии на повседневной жизни общества в целом, социальных групп или отдельных людей. В статье утверждается невозможность ортодоксальной и устаревшей методологии полноценно воспроизвести историю прошлого без раскрытия способа жизни обычных людей – их труда и быта, радостей и бед. В статье анализируются характерные тенденции процесса восстановления и строительства материальной сферы повседневной жизни нежинцев в первое послевоенное десятилетие, причины его кризисного состояния и гипертрофированного идеологического контроля.

Ключевые слова: история повседневности, материальная сфера, быт, жилищное строительство, карточная система, денежная реформа, кризисное состояние, товарный дефицит.

E. M. Strashko

Candidate of Historical Sciences PhD in History of Ukraine State University named after Nikolai Gogol

Material and living conditions Nizhyn inhabitants in the context of the everyday life history (late 1943–1953)

The author made an attempt to find out the reasons for accentuating attention in post-Soviet historiography on the daily life of society as a whole, social groups or individuals. The article affirms the impossibility of an orthodox and outdated methodology to reproduce the history of the past fully without revealing the life of ordinary people – their work and life, joys and misfortunes. The article analyzes characteristic tendencies reconstruction process and construction the material sphere of the everyday life Nizhyn inhabitants in the first ten years, the reasons for its crisis state and hypertrophied ideological control.

Key words: everyday life history, material sphere, household sphere, housing construction, card system, monetary reform, crisis state, commodity deficit.